

Šmahel, František

Archeologické doklady středověké duchovní kultury

Archaeologia historica. 1990, vol. 15, iss. [1], pp. 295-310

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/139883>

Access Date: 01. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

D.

DUCHOVNÍ KULTURA

FRANTIŠEK ŠMAHEL

Archeologie středověku si u nás již vydobyla místo na slunci. Nebude dlouho trvat a tato poměrně mladá, avšak počtem svých kvalifikovaných specialistů, takřka již dominující disciplína, začne svými závažnými výsledky a mezioborovými přesahy postupně profilovat obecnou medievistiku. S výjimkou studia osídlení byl dosavadní tok informací značně jednostranný. Zatímco práce archeologů nejednou vzbuzují respekt pronikavým využitím poznatků tradičních historických disciplín, historici se teprve učí archeologické prameny hmotné kultury vyhledávat a interpretovat. Obojí platí též pro autora příspěvku o duchovním životě skrytém v hmotných památkách středověku. Samo vymezení tématu, v němž se prolínají dva protilehlé koncepty kulturního dědictví, by si žádalo objasnění východiska systémovou analýzou (pro první orientaci viz Petráň 1985, 54n.). Touto cestou se však nevydám, neboť na řadě zatím je dílčí evidence dosavadních poznatků a podnětů.

Prvním výzkumným polem, na němž si archeologie středověku ověřovala své metody a poznávací možnosti, bylo období od počátku slovanského osídlení až do zániku Velké Moravy. Fenomén pohanství jako substrátu duchovní kultury předkřesťanské éry historická archeologie dnes pomáhá objasnit více než dříve, a to díky svým nevyčerpaným ještě zdrojům hmotných pramenů (k současnému stavu studia Váňa 1985). Byla a stále to ještě jsou zejména slovanská pohřebiště, která vydávají prvořadá a zpravidla rovněž jedinečná svědectví o duchovních potřebách, zvycích, představách i záhrobních nejistotách slovanské populace. Sporné projevy vampyrismu, jimiž se etnografové a folkloristé zabývali od konce minulého století, se příkladně jeví v ostřejším světle po výzkumech několika slovanských pohřebišť z 9. až 12. století. Oprávněnou pozornost zejména vzbudily zvláštní případy ritu na vesnickém pohřebišti v Lahovicích, které s důvtipnou erudicí osvětlila Zdenka Krumphanzlová (1961, v širším záběru s retrospektivou studia 1964, dále srov. 1971 a 1974). Záhy nato byla odkryta obdobná skupina hrobů s defektními pozůstatky na mladohradištním pohřebišti v Radomyšli u Strakonice (Nechvátal 1967, Kašička—Nechvátal 1983, 11—14). Do třetice pak bylo v Čelákovících objeveno první, jak se zdá, známé pohřebiště určené výlučně pro vampyrické osoby (Špaček 1971).

Pozoruhodný je předně rejstřík protivampyrických projevů. K zároku na nebožtíkovi docházelo jak v prefunerálním stádiu mezi smrtí jedince a jeho uložením do hrobu, tak až za určitou dobu po pohřbu. V zásadě jsou již doloženy všechny varianty vampyrických pověr: kostry zatížené kameny, jež měly zamezit revenanci „nebezpečných osob“, pokroucené končetiny i jiné záměrné nepravidelnosti při uložení pozůstatků a konečně též úmyslné porušení kostry ucpáním úst, probitím kulem, useknu-

tím hlavy, pálením apod. Neméně závažnou indicií je též přibližná datace defektních hrobů. V případě všech uvedených lokalit k zákrokům docházelo i po nástupu křesťanství, v Radomyšli snad ještě na počátku 12. století. Tma panovala i pod svícem. Hrob staré ženy s oddělenou lebkou, jež byl odkryt při výzkumu kostrového pohřebiště v Lumbeho zahradě za Jízdárnou Pražského hradu, mimo jiné prozradil, že v samotném centru propagace křesťanského kultu se přežitky vampyrismu udržovaly nejméně po dvě pokřtěné generace. Záměrnou, magickými pohnutkami podnícenou dekapitaci v tomto případě potvrzuje další výjimečný jev v podobě shluku lidských buzů, jež byly pravděpodobně uloženy v rozpadlém sáčku z organického materiálu. Obě možné interpretace magicky pozitivního (ochrاني- telsko-léčivého) anebo magicky negativního (ovladatelského účinku původního amuletu zdůrazňují nadpřirozenou moc jedné z prvních českých „čarodějnic-strig“ (Smetánka 1988a). Poznatky historické archeologie tak v netušené míře posílily starší rozbor písemných a etnografických pramenů střeoevropské provenience, z něhož vyplýval zvláštní význam raných českých dokladů (Wollman 1921—1925). Platí to zejména pro dvě hrůzostrašné historiky, které pro třicátá léta 14. století zaznamenal kronikář Neplach (Emler, FRB III, 480—481). Třebaže jeho vyprávění může na první pohled budit dojem středověkých báchorek, jistou pravděpodobnost výskytu protivampyrických praktik nelze v zapadlých vesnických oblastech vyloučit ani v pozdějším období.

Podle dosavadních poznatků lze předběžně usuzovat, že církve díky zhuštěné síti farních kostelů a řeholních institucí pohanské zvyklosti z pohřebního ritu během 12. století většinou vytlačila. Příznačný je mimo jiné pokles výskytu milodarů u hrobů z vrcholného a pozdního středověku, který se již definitivně projevil na pohřebišti v českém Oškobrhu (Hrdlička—Richter 1974, 143) i v moravské Narvici (Unger a kol. 1980, 53). Strohá uniformita pohřebního ritu kromě toho napovídá, že i v kolektivním povědomí vesnického obyvatelstva převládla zásada, podle níž těla nebožtíků patřila církvi zastoupené místním kostelem (Ariès 1975, 32—33). Bez přehnaného optimismu je možné očekávat, že historická archeologie časem pomůže objasnit či upřesnit řadu rituálů, zvyklostí, ne-li dokonce představ souvisejících se smrtí a se záhrobním světem, jimž u nás záslužně věnovala pozornost historická sémantika (Slovo a dějiny 1980, 46—55). Jestliže např. při výzkumu kostela v Radomyšli bylo nalezeno dvanáct správců kostela, kteří byli uloženi v dřevěných rakvích (Nechvátal 1985, 443), bude třeba korigovat domněnku o vzácnosti pohřbů v rakvích před rokem 1500 u příslušníků zámožnějších vrstev. Vcelku ovšem byla většina zemřelých pohřbívána bez rakví a v případě chudáků i bez rubáše. Na poslední cestě nebožtíkům posloužily máry, jejichž alegorickou významovost dokládá negativně vyhloubený nápis na hliněném válečku ze Sezimova Ústí: „Pomni + na varhánka, máry“ (Richter 1988, 114). Cenný soubor náhrobních kamenů a jiných sepulkrálních památek, který přinesl průzkum bývalého cisterciáckého kláštera na Velehradě (Pojsl 1985, 423 až 438), naznačil slibné výsledky dalších případných výzkumů zaniklých klášterů středověkého původu. Interpretacně náročným úkolem se ukázal mimořádně početný výskyt 44 primitivních náhrobních kamenů se značkami luku a šípu na mladohradištním pohřebišti ve zmíněné již Radomyšli (Nechvátal 1985, 445—449). Historická archeologie tu i v jiných případech vynáší na světlo prameny, pro něž zatím není dostatek srovnávacího materiálu.

Na půdě středověkých hřbitovů ještě chvíli zůstaneme. Systematické antropologické rozbory rozmnožují krok za krokem cenná data o vzorcích populace, která jsou vítanou oporou nejen pro historickou demografii (přehledně viz Blajerová 1987). Tu a tam se v hrobech objevují železné i jiné předměty, jimž se přisuzuje funkce milodarů s magicko-ochranitelskými účinky. Jednoznačnou interpretaci některých reliktních tohoto druhu však znesnadňuje jejich významová ambivalentnost nebo vícevrstevnost. Je tomu tak i v případě železného nože s jednostranným hrotem u pravého lýtka nebožtíka v Narvici (Unger a kol. 1982, s. 52). Na druhé straně ovšem písemné prameny dokládají pestrou směs rozšířených pověr, tzv. návazů a nejrůznějších amuletů, na nichž si vylámala zuby i ostrá kritika husitských reformátorů (více k tomu Šmahel 1989). Zčásti šlo o přežitky z pohanských dob, před nimiž církev kapitulovala. Do této skupiny, jež zahrnuje většinu pověr a magických praktik antropologicky konstantní povahy, náleží nález neolitického sekeromlatu uloženého za trámem krovu křivoklátské bašty. Přesvědčivou srovnávací analýzou se podařilo určit patrně nejstarší doklad tzv. hromového klínu, který měl ochránit stavbu od úderu blesku (Durdík 1988). Naproti tomu zatím uniká případný magicko-ochranitelský smysl osmi symetricky zazděných hrnců na hradě Hukvaldy z první poloviny 14. století (Kouřil—Žáček 1981, 260—266). Hádankou rovněž zůstávají vyražené znaky v podobě ležatých S a snad i písmena omega na bronzovém kruhovém pásku ze Sekanky (Richer 1982, 185 až 188). Vedle pouhého dekoru by tu mohl připadat v úvahu záměrný magický účinek, který negramotné lidové vrstvy ve středověku připisovaly písmu i jednotlivým písmenům. Zvláštní roli tu měla řecká písmena, zejména právě alfa—omega, jež ve svém vzájemném spojení symbolizovala nekonečnost Kristova bytí. Shluky písmen brachyografického nebo kryptografického typu, dále slova s magicko-ochranitelským smyslem, někdy hebrejských, psaných v latince, se často vyskytují v nápisech na středověkých zvonech (Flodr 1973, 148—156).

Tuto interpretační možnost nelze ztrácet ze zřetele ani při výkladu keramických artefaktů s porušenými nebo chybnými nápisy. Od počátku druhého desetiletí našeho století, kdy se nádobami s nápisy ze Sezimova Ústí objektivně zabýval Josef Švehla (1911, 9—14), se výrazně rozšířil nejen počet, ale i typologický inventář hmotných památek této povahy. Některé původní poznatky a postřehy dosud neztratily svou podnětnost. Jazykové varianty nápisů příkladně nasvědčují, že výrobci keramiky předem počítali s odbytem v národnostně smíšených anebo odlišných oblastech. Výskyt nápisného artefaktu nemusí však vždy vypovídat o převažující národnostní skladbě lokality či komunity. Uvažovat pouze lze o indicii, jak je tomu v případě hrncovité nádoby s nápisem MARIA HILF pocházející z klášterště premonstrátek v Louňovicích pod Bláníkem (Radoměřský 1964, 86).

Keramika byla produktem určeným pro široké okruhy spotřebitelů ve městech i na venkově, takže množící se výskyt nápisů a grafémů do jisté míry signalizuje vzrůstající úlohu gramotnosti v každodenním životě. Vzhledem k naprosto převažujícímu zastoupení užitkové nezdobené keramiky v nálezových souborech není tu opatrnosti nazbyt, zvláště když samo chybné provedení nápisů prozrazuje negramotnost tvůrců forem, hliněných kadlubů pro výrobu kachlů anebo kolků a válečků určených k výzdobě dosud nevypálených nádob. V každém případě však hrncíři sledovali požadavky zákazníků a podle svých schopností se jim snažili vyjít vstříc. Na zlomcích keramických nádob, které byly získány výzkumem

studně v plzeňské Solní ulici, gotické majuskule a miniskule většinou nevytvářely slova. Netřeba tu hned pomýšlet na případnou magickou znakovost, byť ji v případě obráceného pořadí písmen ve slově MARYA nelze zcela vyloučit (Nechvátal 1976, 94—95). Tento způsob tzv. „more cancrico“ mohl právě tak odrážet skrytý záměr jako negramotnost původce. Na druhé straně nejsou vzácností ani poměrně náročné a dokonale provedené obvodové nápisy. Příkladem za mnohé tu může být dlaždice z druhé poloviny 13. století nalezená v klášteřišti dominikánů ze Sezimova Ústí. Německý nápis po obvodu dlaždice vyrobené ve zvíkovské huti (v překladu „Co jsem ti učinil mnichu Petermanne“) svým světsky humorným smyslem dokresluje jistou uvolněnost panující v konventu žebravého řádu (viz Sedláček 1934, k celé skupině nápisových dlaždic Nechvátal 1988, 594—599). Samo provedení nápisů může někdy oklamat i znalce. Po celá desetiletí se např. soudilo, že dvě pískovcové desky s českým a latinským textem na paměť vyhlášení kompaktát byly originály, které byly v roce 1437 umístěny na zdi kostela Božího těla na novoměstském Dobyčtím rynku. Minuciézní komplexní rozbor obou památek přitom prokázal, že jde o mimořádně kvalitní kopie z rudolfínské doby (Hejnic 1961, 235—256).

Zvláštním případem rovněž je známá nádobka údajně pocházející ze středověkého Sezimova Ústí s vyrytou citací písně „Králi slavný, Kriste dobrý“, kterou někteří badatelé přisuzují Husovi (Švehla 1914, 394—396, Šmahel 1988, 235, pozn. 21). Autenticita nápisu a způsob jeho provedení zatím nebyly podrobně zkoumány, se značnou pravděpodobností však šlo o dodatečně vyrytý nápis, který se vymyká většině doložených výrobků hromadného provedení. Mechanická opakovatelnost nápisu nebo námětu činila z keramického výrobku do jisté míry nástroj církevně konformní i reformní náboženské propagandy. Na více místech již byly archeologickými výzkumy odkryty nádoby s nápisy, jež dokládají vzrůstající popularitu mariánského kultu z iniciativy arcibiskupa Jana z Jenštejna. Nemuselo tudíž jít jen o lokální záležitost vyvolanou zasvěcením farního kostela. Příkladně v Boleticích, odkud pocházejí dlaždice s nápisem MARIA, byl kostel zasvěcený sv. Mikuláši. Datace těchto dlaždic do 30. až 40. let 14. století (Nechvátal 1988, 580) by naznačovala mnohem časnější šíření úcty k Panně Marii ve venkovském prostředí. Nebude asi zcela projevem interpretační libovůle považovat i námět pelikána krmícího mláďata na vypáleném hliněném kadlubu pro výrobu obkládacích desek ze Sezimova Ústí (Richter 1978—1979, obr. 14) za projev rychle se šířícího eucharistického kultu Božího těla, který lze na Bechyňsku doložit od konce 14. století (Šmahel 1988, 159). V této souvislosti je vhodné připomenout, že eucharistický symbol pelikána se objevuje nejen v pečetním znamení sirotčí polní obce, ale snad i na jednom komorovém kachlu ze 14. století (podle Richterové 1982, 26, č. 54 však labuť s rybou v zobáku).

Právě uvedené doklady mohou budít dojem snůšky porůznu shromážděných jednotlivin, jimž zatím chybí širší vypovídací kvalita. Přes zjevnou popisnost tohoto evidenčního pokusu se však již vynořují otázky, na které bude časem třeba hledat odpověď. Dosavadní bádání stále více prokazuje opožděnou vnitřní christianizaci lidových vrstev, kterou nelze směřovat s dobudováním sítě církevních institucí a s převládnutím vnějších liturgických forem. Vše nasvědčuje, že pro počáteční fázi husitského hnutí byla neznalost elementárních pouček církevní věrouky závažnou překážkou pro rychlé šíření náročných reformních požadavků mezi pros-

tým lidem. Pokud tomu tak bylo, je třeba se ptát, odkud hrncíři a jiní výrobci získávali ideologicky zaměřené náměty či přímo zakázky.

Vzájemné sepětí ekonomických zájmů výrobců a ideových potřeb církevních autorit vystupuje totiž ještě více do popředí u hromadné výroby misijních, procesních nebo ostatkových křížů. Soupis raně středověkých křížků českého původu naznačil velkou typologickou pestrost tohoto artefaktu, v níž se zřejmě odrážejí časově i teritoriálně odlišné misijní proudy (Nechvátal 1979, Měřínský 1988). Stačí jako příklad uvést, že v Opočnici u Poděbrad bylo nalezeno šest ostatkových křížků zcela odlišného provedení (Špaček L. 1971). Zdaleka přitom nešlo jen o limousinské a jiné importy, jejichž ikonografické nuance lze vesměs brát v potaz jen jako případné pravzory domácí produkce. Zlomky dvou shodných hliněných kadlubů pro odlitky křížů běžného románského typu byly nalezeny na sídlišti ze 13. století mezi Malínem a Novými Dvory. Jelikož ani jeden z kadlubů nebyl použit, nedá se spolehlivě říci, do jaké míry se v blízkosti Kutné Hory rozběhla výroba postříbřených křížů ve velkém (Charvátová—Valentová—Charvát 1985, 143 a 151). Kamenná formička na křížek dokládá tuto kovoliteckou specializovanou výrobu na hradě Týřově ještě v 15. století (Durdík 1983, 476).

Kdybychom vycházeli jen z výsledků systematických archeologických výzkumů zaniklých středověkých osad, byla by žeň poznatků o duchovní kultuře vesnického lidu takřka nulová. Znalec středověkého vesnického osídlení musel po výzkumu Svídný doznat, že z této zaniklé lokality nemáme „ani jednu určitější stopu po duchovní kultuře středověkých sedláků, anebo ji zatím neumíme z dochovaných nálezů odvodit. Zcela jistě“, jak dodává, „by větší možnost k interpretacím poskytly nálezy organických hmot“ (Smetánka 1988, 145). Se zaniklou industrií, na jejíž význam při rekonstrukci neolitické společnosti upozornila série studií Slavomíra Vencla, bude muset více počítat i historická archeologie. Počínaje 14. stoletím údaje písemných pramenů hospodářské i jiné povahy totiž dokládají na českém venkově obrovskou rozmanitost výrobních činností a služeb, po nichž se zpravidla žádné hmotné památky nedochovaly. A jelikož předběžné sondy naznačují, že i geografický obzor vesničanů se od 14. do 19. století příliš nezměnil, bude se třeba zabývat otázkou relativní setrvalosti vyvrátěného feudálního systému na venkově a to jak ve sféře materiální, tak i duchovní kultury. Změny formálního tvarosloví nestačí zkoumat izolovaně, nýbrž ve vztahu k podstatným částem celého systému.

Doklady získané ze zaniklých vesnic kromě toho odrážejí nejnižší stádium vesnického osídlení, jež nelze považovat za standard ekonomicky prosperujících osad a usedlostí. Skrovný mobiliář si neúspěšní kolonisté a usedlíci většinou odnesli do nových domovů. Opět jen v náznaku stačí upozornit na nepoměr dochovaných zbraní v opuštěných selských obydlích na Ústecku, ač ze zápisů Popravčí knihy pánů z Rožmberka přesvědčivě vyplývá četnost nejrůznějších zbraní v rukou poddaných úročníků. Husitští sedláci, kteří své duchovní potřeby později manifestovali útekem na zaslíbené Hradiště hory Tábor, nebyli tudíž odkázáni jen na cepy. Nezanedbatelnou výpovědí o počátcích revoluční doby jsou též nálezové okolnosti zánikového horizontu jednoho z předměstí Sezimova Ústí. Hrnce rozestavěné kolem ohniště, plný sklad keramických výrobků, nezvyklé množství cenných výrobních nástrojů, to vše svědčí o tom, že plameny ohlašující příchod nového světa nebyly všem obyvatelům Nového Města po chuti. Lépe se však nevedlo ani váhavým opatrníkům, kteří své stříbrné

pokládky nestačili vykopat (viz Smetánka 1987, 155—158 a Šmahel 1988, 253—258).

Podle jednoho místa z veršované staročeské satiry o dvorském podkoní a žáku by bylo možné usuzovat, že tu a tam se v selském stavení ocitla prostá kresba anebo primitivní reprodukce s vyobrazením světců i světic. Ve sporu s namyšleným podkoním chudý žák mimo jiné vykládá, proč se těší přízni selek:

„Jakž mě náhle sedlky zočie,
ihned ke mně přiskočie,
neučinieť k tomu léně (tj. lenivě),
padnú na svoje koleně,
mé obrázky celují
a mě dařiti sľubují“

(Výbor 1957, 341).

Selky by jistě žákům nedávaly vejce za příležitost políbit svatý obrázek. Nejspíše tudíž šlo o podomní kolportáž levných papírových otisků se stereotypními náboženskými náměty v rámci širšího obchodu s devocionáliemi. Tuto interpretaci posilují drobné figurální plastiky, které archeologické výzkumy zachytily již ve všech sociálních prostředích. Vedle drobné hrncířské plastiky z volné ruky zřejmě šlo i o profesionální výrobky pomocí forem, které byly prodávány na tržištích. Stačí tu zmínit nálezy ze zaniklé středověké osady Konůvky na Vyškovsku (Měchurová 1988), z poddanského města Sezimova Ústí (Richter 1978—1979, obr. 17—18), pozdně gotickou terakotovou plastikou z Olomouce (Hlobil 1986), jezdce na koni z Uherského Hradiště (viz Nekuda—Reichertová 1968, tab. LXXXIII: 1—2), konička z Klatov (Smetánka—Zyková 1969) nebo z Moravské Třebové (Nekuda—Reichertová 1968, tab. LXXX:3) a obdobné, dosud nepublikované artefakty z různých míst (nejnověji srov. Měchurová 1988a). K náboženskému tematickému okruhu lze předběžně přiřadit též figurky mužských postav v kápi, které by mohly představovat světce řeholních řádů. Zatím však nelze vyloučit ani výklad, podle něhož šlo o hračky. Ještě spornější jsou z tohoto hlediska drobné plastiky starých žen, případně matek s dítětem. Vedle torza světice z Martinic u Votic např. jde o ženské plastiky ze Šternberka a Jevička (Nekuda—Reichertová 1968, tab. LXXXIV: 1, 2 a Bláha 1970). Kruhové otvory v těle některých figurek nemusely být jen technologického původu (tak Měchurová 1988, 77 až 78), neboť otvory mívaly i figurky, které byly jako poutní odznaky připevňovány na pláště (k analogii ze Slovenska viz Slivka 1983, 327). Zatímco podle písemných pramenů byly cesty obyvatel českých zemí do vzdálených poutních míst poměrně běžným jevem, pamětní odznaky se až do nedávna nedařilo u nás archeologicky doložit. Už to však neplatí, neboť v dohledné době vyjde studie o poutních odznacích v podobě mušlí, které si z proslulé svatojakubské trasy končící ve španělské Compostele přinášeli čeští středověcí cestovatelé (J. Klápště, v tisku). Kromě toho, jako na zavolanou, jsme se během konference mohli seznámit s neméně vzácným nálezem, tentokrát z Olomouce, jímž je odznak poutníka k sv. Mikuláši v italském Bari (více k tomu J. Bláha v tomto svazku).

Jiným projevem církví tolerované a někdy i podněcované „lidové“ zbožnosti jsou votivní předměty. Česká medievistika byla v tomto ohledu vesměs odkázána na zmínky v písemných pramenech nebo na pozdně-

středověkou ikonografií (k poslednímu ilustrativně srov. Alltag 1985, obr. 101—102). Soubor votivních předmětů z druhé poloviny 14. století, který vynesl na světlo záchranný výzkum zaniklého kostela sv. Linharta v moravském Mušově, je mimo jiné svědectvím lidského utrpení a hloubky středověké lidové víry. Neumělé miniaturní napodobeniny lidského těla a jeho různých postižených orgánů většinou vznikly na objednávku v dílně některého z okolních kovářů. Každá z těchto miniatur jako prosebné votum představovala jednu nemoc, bolest či ránu. A jelikož sv. Linhart byl též ochráncem dobytka, se značnou pravděpodobností druhotně posloužily jako votum podkovy, zlomek ovčáckých nůžek a snad i další, na stejném místě nalezené předměty (Unger 1984). Podle skandinávských analogií by bylo možné usuzovat, že i jiné v kostele nalezené železné předměty mohly mít ochrannou funkci před zlými démony (za informaci děkuji kolegovi Z. Smetánkovi).

Ke každodennímu životu středověkého „obecného“ lidu náležely i drobné zábavy a radosti. Zásadou domácí historické archeologie pozbyly předně živnou půdu vykonstruované teorie upírající středověké populaci vřelý a láskyplný vztah k dětem. Skleněné náhrdelníky a perly zdobily před dávnými časy malé dívky pohřbené na mladohradištním pohřebišti v Radomyšli (Nechvátal 1985, 442). S panenkami, koníky a jinými zvířecími figurkami si hrály děti jak poddanských úročníků z Konůvek (Měchurová 1988, 76—78) tak i předměstských řemeslníků ze Sezimova Ústí, kde tamější hrnčíři dokonce zhotovovali dětské nádobičko (Richter 1988, 115). Za zmínku stojí, že keramické hračky v podobě koníčka s jezdcem nebo bez něho, které kdysi způsobily radost dětem na tvrzi u zaniklého Kovalova, na Smilově hradisku anebo na hradě Svrčově (Unger 1985, 326—327) nenesly znaky vyššího sociálního prostředí. Předměty tohoto druhu byly vyráběny též na vesnici (Smetánka 1961, 109) a to v zásadě ve stejné rozmanitosti, jakou lze doložit i v zahraničních kolekcích (viz např. Endrei, 1986, 15, obr. 4—6, dále Alltag 1985, 167, obr. 207—211). Skrytý význam drobných figurálních plastik může být v některých případech předmětem plodné diskuse. Kromě zmíněných již devocionálií mohou přicházet v úvahu znaky služební a jiné obsílky, jimiž se speciálně zabývá právní archeologie. Na tuto disciplínu, která u nás zatím příliš nepostoupila, bych chtěl při této příležitosti povšechně upozornit (viz Adamová 1971 a z evropského hlediska nejnověji Maisel 1989).

Připusťme, že do jisté míry s duchovní kulturou středověku souvisely též šperky, které vždy neměly jen ozdobnou funkci. Nálezy umělecky zhotovených klenotů nebo insignií světských a církevních hodnostářů jsou více než vzácné. Přesto však čas od času archeologa odmění objev lahodící oku, jak tomu například bylo v případě bronzové plastiky gotického kavalíra, která posloužila jako závěs na klíče jednomu měšťanu z pozdně středověké Olomouce (Michna 1988). Nehonosným šperkům lidového původu literatura zatím věnovala mizivý zájem, a proto tu lze připomenout jen zlomek náramku z plzeňské studny v Solní ulici (Nechvátal 1976, 122).

O to větší pozornost platila dokladům středověkých her a zábav. Převážně mužskou zálibou byla v prostředí dvorských a jiných vzdělanců hra v šachy, jež v Čechách vešla ve známost v druhé polovině 11. století. Zevrubného rozboru se dostalo raně gotické stříbrné šachové figurce, která se značnou pravděpodobností vznikla ve třetí čtvrtině 13. století v Kutné Hoře. Jelikož figurka rytíře nese ve znaku kříž, může tu jít o připomínku poslední šesté kruciáty Ludvíka IX. anebo křížových výprav Pře-

mysla Otakara II. do Pruska (Denkstein 1982). Jedno políčko šachovnice se snad podařilo odkrýt i při výzkumu hradu Šternberku. Vyhodnocení archeologických nálezů z několika opevněných sídel moravské šlechty prokázalo prvořadou oblibu her v kostky a s kameny (dáma, mlýnek). Velký soubor 32 kostek se například podařilo objevit u brány do horního hradu na Rokštejně (Unger 1985, 326—327, dále Z. Měřínský v exkursu svého příspěvku v tomto sborníku). Hrou v kostky si krátila volné chvíle i posádka z hradu Tepence (Burián 1988). K tomu je nutno dodat, že nejstarší doklady hracích kostek a kamenů na území Čech a Moravy jsou mnohem staršího data (evidence u Kavána 1975, pro Slovensko srov. Slivka 1983, 338—341). Vedle dvoustranného žetonu z Libice tu stačí zmínit hrací kostky a kameny z raně středověkého městečka ostrovského klášteřa Hradiščka u Davle. V městečku zaznívala před jeho raným zánikem ve svátečních chvílích hudba, jak dokládají nálezy flétnových pyštal a jejich polotovarů (Kaván 1964, 227—234, Richter 1982, 189 a 191). Bohaté zdroje nálezů hracích kostek a kamenů stále poskytují kulturní vrstvy podloží pražských měst. Z výkopu před Husovým pomníkem na Staroměstském náměstí např. pochází rytina hracího plánu „mlýna“ na opukovém kameni (viz Richterová 1983, 204—211, zde též evidence a klasifikace dochovaných hracích pomůcek). Nepřímo, tj. ikonografií kachlů, lze archeologicky doložit nejen hru v kostky (Nekuda—Reichertová 1968, tab. XCVIII: 4), dámu či šachy (tamtéž, tab. XLVIII:2), vrhcáby (Smetánka 1968) a ovčinec (Richterová 1982, tab. 58:1), ale i scénu urputného souboje hráčů domina (Pospíšilová 1978, 20, Richterová 1982, 48—49, č. 332—334).

Středověké kachle, technologie jejich výroby, výtvarné motivy a nejnověji též pokusy o jejich ikonologickou interpretaci jsou samy o sobě jakousi školou umu domácí historické archeologie. Díky sběratelům a vlastivědným pracovníkům se podařilo shromáždit cenné kolekce středověkých a renesančních kachlů již koncem minulého století. Příkladem tu stačí zmínit soubor kachlů z Čáslavska (Čermák 1897) a Bydžovska (viz Koudelka 1911). Zvýšený zájem zejména vzbuzovaly poměrně početné nálezy kachlů s vyobrazením husitských i jiných bojovníků (srov. např. Matějka 1898—1899). Prostřednictvím reprodukcí i velkých jubilejních výstav v letech 1915 a 1924 (Katalog 1915, č. 182—184 a Katalog 1924, č. 74—75) náměty těchto kachlů vešly do obecného povědomí. Zvýšený zájem se o ně znovu projevil po druhé světové válce ve spojitosti s preferovanou tematikou revolučního husitství. Několik nových nálezů (srov. např. Štiková 1958, Votoček 1960 a Radoměřský 1962, 10) také vyvolalo potřebu celkové evidence tohoto typu kachlů a jejich ikonografického popisu (Kouba 1966).

Třebaže kachle s pěšimi bojovníky, s vojevůdci na koni a s vozataji vesměs připomínaly husitské války, ve skutečnosti jen na menšině z nich je viditelný symbol kalicha. Poměrně početná skupina kachlů z různých lokalit naopak představuje pěší křížáky s příslušným symbolem na štítu prvního bojovníka. Zatímco nejméně dva rozdílné exempláře jezdeckého typu lze interpretovat jako vyobrazení hejtmana Jana Žižky, u dalších dvou obdobných kachlů z hradu Lipnice n. Sázavou shledáváme pozoruhodnou znakově ideologickou symbiózu. Korouhev v ruce pěšního bojovníka před hejtmanem na koni má totiž výrazné symboly kříže i kalicha. Jistou analogii lze spatřovat v kališnické adaptaci svatováclavského kultu, kterou dokládá několik literárních, výtvarných i jiných památek počínaje druhou polovinou 15. století (viz Král 1981, 158—160). Jednou z nich je

vrcholový kamnový nástavec, pravděpodobně pocházející z hrncířské dílny v Ústí nad Labem, s postavou sv. Václava, na jehož praporci je kalich (Smetánka 1969, 261). Případné rekonstrukce kamen s tzv. husitskými bojovníky se budou muset s prolnutím dvou ideově protichůdných symbolů vyrovnat. Předběžně je snad přípustné vyslovit domněnku, že na některých původních kachlových kamnech postupovali husitští bojovníci v čele s hejtmanem Žižkou proti pochodujícím křižákům a naopak. Stranou tu ovšem ponechávám jak nálezové okolnosti, tak složitou problematiku technologie výroby a morfologie kachlů (více k tomu Smetánka 1968, 1969 a nejnověji analytické studie Z. Hazlbauera a J. Špačka).

K naznačené domněnce mne přivedla antitetičnost řady párově nebo jinak sdružených námětů na dochovaných kachlech domácí provenience, jež jako by vytvářela paralelu k literárním svárům a sporům. Oblibu tohoto slovesného žánru v husitství silně podpořila aktuální potřeba ideové konfrontace (viz Kolár 1982). Zatím nejranějším domácím dokladem konfliktního dějového výjevu je dvojice komorových kachlů z hradu Kyšperka, při jejichž výrobě posloužila jako plastický podklad jednodílná keramická deska. Původní výjev představoval rytířský souboj českého panovníka s římským králem. Zevrubná analýza obvodového nápisu, heraldických atributů a jiných dobových okolností dospěla k poměrně spolehlivému závěru, že dneska a druhotně i dvojice kachlů byla dějinnou připomínkou porážky Přemysla Otakara II. na Moravském poli roku 1278 (Kaiser 1979). Událost tak závažného významu si svou aktuálnost podržela ještě v letech 1335 až 1343, kdy národnostně probudilý biskup Jan IV. z Dražic nechal pro svůj hradní palác na Kyšperku pořídit kachlová kamna (dataci zařadil do širších souvislostí Smetánka 1983, 148—149).

Rané počátky výroby základních variant komorového kachle podporují domněnku, že české země se i v tomto ohledu přiblížily evropskému standardu ještě před nástupem vlády Karla IV. V následujícím období vývoj směřoval k technicky dokonalejším výrobkům i k rafinovanějším formám jejich výzdoby. Kachlová kamna z hradu Melic na Vyškovsku, která lze spolehlivě datovat do let 1412—1416, někteří specialisté zprvu kladli do druhé poloviny 15. století. Tato kamna s rodovým znakem olomouckého biskupa Václava králíka z Buřenic se při nejmenším vyrovnávala dílům hrncířských dílen z Nyéku a z Budína, jež pracovaly pro reprezentační sídla krále Zikmunda Lucemburského (Michna 1981, 339—342, 354—356). Bylo by také s podivem, kdyby tomu tak nebylo. Poněkud odlišnou situaci lze připustit o několik desetiletí později, neboť husitské války a celková izolace českých zemí domácí vývoj podvázaly. Morava si však své zahraniční kontakty částečně udržela anebo je záhy obnovila. Mimo jiné to dokládají honosná rytířská kamna, jejichž kachle pro tzv. „královský dům“ pánů z Kunštátu v Brně zhotovily stejné hrncířské dílny, které zásobovaly královský palác v Budíně (Michna 1972). Naznačená transmise umělecko-řemeslnických výtvorů evokuje otázku, do jaké míry byly výtvarné motivy kachlů poplatné obecně evropskému vzorníku a do jaké míry odrážely domácí kulturní poměry nebo ideové impulzy. Odpověď na první část otázky snad přinese blízká budoucnost. Úkolem dne zatím je komplexní analýza stále se rozšiřující báze domácích hmotných pramenů.

Kachlová kamna jsou v našem prostředí názorným dokladem postupné demokratizace prvků hmotné i duchovní kultury cestou descendance od vyšších společenských vrstev k nižším. Co původně bylo výsadním projevem životního standardu světské a církevní feudality, stávalo se během

15. století běžnou součástí domácího prostředí zámožného měšťanstva. Výtvárné motivy kachlů a přidružených domovních znamení lze tak do značné míry zahrnout do okruhu tzv. měšťanské subkultury (Petráňová 1984, 159). Jestliže dříve řemeslníci vyráběli a zdobili kachlová kamna pro úzký okruh feudální elity, postupně se jejich zákazníci stávali příslušníci horní vyšší vrstvy vlastního stavu. Kvantitativní růst produkce sebou nesl potencionální snížení kvality ornamentální a jiné výzdoby. Skutečně také přibližně od poloviny 15. století, pokud se to dá dosavadními datačními metodami spolehlivě zjistit, prudce přibývá zhrubých, ba přímo neumělých pokusů o výzdobu komorových a jiných kachlů. Zatím byla řeč poněkud o tvůrcích, kteří měli schopnost náročné náměty ztvárnit. Značná část dochovaných kachlů či jejich fragmentů však byla dílem prostých hrncířů, kteří se snažili využít konjunktury, a kteří si nemohli dovolit objednat návrhy či přímo originální matrice u soudobého designera z řad cechovních výtvarníků. Rustikální primitivnost jejich výrobků může v některých případech svádět k mylné záměně s vývojově starším stupněm, ač ve skutečnosti tomu bylo právě naopak. Kromě toho je třeba mít na paměti souběžnost výtvarně náročných, řemeslně dokonale provedených děl a zmíněné již „pokleslé“ produkce. Rozdílnost sociálního prostředí tu nemusela vždy hrát směrodatnou roli. Často záleželo na úrovni dílen, které zásobovaly nejbližší tržiště a jež zhusta využívaly zděděných forem. Pokud se nemýlím, daly by se takto např. vysvětlit kvalitativní rozdíly ve výzdobě dochovaných kachlů na hradech Lipnici nad Sázavou a Helfenburku.

U výrobku tak nákladného, jakým zprvu kachlova kamna byla, nutno počítat s pokyny a s přáním zákazníka. Rodové znaky spolu s jinými atributy společenského postavení či stavovského zařazení přicházely takřka samozřejmě v úvahu u zadavatelů z řad církevní a světské feudalilty. Jakmile si kachlová kamna začali ve stále větším množství pořizovat zámožní měšťané, tvůrci forem rozmnožili svůj repertoár o znaky královských a jiných měst (řadu dokladů soukromých i městských znaků shromáždila Richterová 1982, 30—33, č. 102—128). Pestrý rejstřík náboženských i světských námětů dává vděčnou příležitost k ikonografickým etudám, jež pomáhají vysledovat ohlasy biblických, mýtických i literárních látek v určitém prostředí. Pro ilustraci zde stačí uvést inventář motivů reprezentační sbírky středověkých kachlů v Muzeu hlavního města Prahy (Richterová 1982, 13—18). Soubor mimo jiné již poskytl adekvátní srovnávací paralelu k ikonografii pražských domovních znamení (Petráňová 1984). S novými nálezy přibývají vítané drobnosti. Např. v nálezu ve Votolezi u Kouřimi z roku 1972 (Pospíšilová 1978, obr. 22) lze identifikovat dva zápasící „divé muže“. S tímto oblíbeným motivem dvorského prostředí Václava IV. (Krása 1971, 62—70), který se ojediněle objevuje již v pečetních znameních a iluminacích doby Karlovy (Čumlivski 1976), jsou spjaty hlubší konotace nostalgických tužeb po rajském primitivním věku (Graus 1989, 212—214). Na zcela odlišné vypovídací schopnosti středověkých kachlů upozornila analýza ikonografie jednoduchých obytných staveb na reliéfních vyobrazeních českých kamnářských výrobků (Házlbauer 1983).

Tvůrci návrhů, kteří sami vždy nemuseli zhotovovat hliněné kadluby a formy, jako by se snažili promlouvat k současníkům výjevy na kamnech, kolem nichž se shromažďovali členové rodiny i jejich hosté. Často šlo o jediný objekt, který výtvarně zušlechťoval a povznášel celý příbytek. Výzdoba nových kamen nejednou přinášela aktuální poselství či

alespoň informaci. V poměrně pomalém rytmu pozdně středověké komunikace, kterou ještě neakceleroval vynález knihtisku, mohly být vděčnou a do jisté míry i trvalou připomínkou výjimečných, nicméně však pomíjivých událostí jak prosté piktogramy, tak výtvarně náročné výjevy, které předjímaly funkci pozdější letákové ilustrace. Doklad si tentokrát vypůjčím ze sousedního Slovenska, neboť vzhledem k jeho obsahové výpovědi to nebude na újmu věci. Kachel se zasnubami Ladislava Pohrobka (viz Holčík 1978, bar. tab. IV) nesl zcela konkrétní informaci, současně však v druhém plánu působil jako ryze výtvarný element v podobě sváteční scény. Nejspíše též z obavy před pomíjivou vzrušivostí určitého sdělení se na kachlech neobjevují přesná data. Jedinou doloženou výjimkou, zatím však pouze na výrobku příbuzného druhu, je letopočet 1486 na dlaždici brněnského původu (Nekuda—Reichertová 1968, tab. LXXXVI:1).

Jakmile vyšlo najevo, že tato svérázná výtvarná mluva byla s to skrývat, či naopak zveřejňovat ideově aktuální postoje, musela se módní napodobivost řemeslných výrobců vyrovnat s požadavky a postoji zákazníků. Se značnou pravděpodobností lze tudíž počítat se smluvně vymezenými zakázkami, pro něž si hrnčíř-výrobce opatřoval originální návrhy a formy. Jedna z těchto písemně sice nedoložených, nepochybně však existujících objednávek nás obloukem znovu zavádí do let husitské revoluce, která svou převratností hluboce zasáhla nejen do materiálního bytí všech společenských stavů, ale i do kodexu všeobecně uznávaných duchovních hodnot a symbolů. Žižkův věrný druh Jan Roháč z Dubé si v době svého hejtmanství v Čáslavi vyhlédl za příští sídlo Hrádek u Chlístovic, který dříve střežil drobný majetek pražské metropolitní kapituly na Kutnohorsku (tak Čechura 1982, 154—157). Během přestavby hradu, jemuž Roháč dal biblické jméno Sión, byla též na zakázku pořízena nová kachlová kamna. Jeden z původních komorových kachlů nalezených na Siónu (viz Janská, 1963, 245, obr. 82) spojil ve své výzdobě tradiční symbol rodové prestiže v podobě znaku zavínuté střely s adorací kalicha jako symbolu nové husitské víry. Specializované studium historické archeologie získalo díky tomuto nálezu dvě neobyčejně cenné indicie. Předně oporu pro srovnávací chronologii, neboť kachle tohoto typu mohly být vyrobeny nejdříve na podzim 1415 a nejpozději v létě 1437. Se značnou pravděpodobností však lze uve- dené časové rozpětí zúžit na desetiletí 1425 až 1434. Za druhé pak nález dosvědčuje, že některé kamnářské dílny nepřerušily svou činnost ani v revolučních letech.

Zhruba stejný význam z komparačního hlediska má ideově signifikantní kachel z hradu Rábí, který byl vcelku přesvědčivě datován do let 1462 až 1479 (Durdík—Holeček 1976, 433—435). Nositelem významového poselství se v tomto případě stal stručný nápis včetně nejstarší u nás doložené autorské atribuce formy: PAPEZ PAN . PYSSNYCH . PORODIL . PSUOTIE + TUTO . FORMU . DIELAL . KUBICE. Narážka na papežku Janu dala nápisu v době obnoveného konfliktu kříže a kalicha jednoznačně protiřímské vyznění. Interpretaci tohoto nálezu se inspirovali tvůrci rekonstrukce kachlových kamen z hradu Helfenburku (Smetana—Gabriel 1988). V dokumentačním souboru, z něhož vyšli, přiznali klíčový smysl čelnému vyhrívacímu kachlu s motivem papežského znaku. Jelikož znak nejvyššího představitele římské církve byl ztvárněn na úrovni pouhého šlechtického erbu, posloužil tento akt „znevážení“ k hypotetické kontrapozici heraldických symbolů dvou ideových i politických protivníků, tj. papeže a českého panovníka zastoupeného znakem Českého království.

Důvtipná rekonstrukce, z níž byla odvozena i datace kamen, má legitimní právo na život, pouze však jako jedna z možných variant výkladu.

Skryté významové roviny tohoto specifického výtvarného projevu lze do jisté míry připustit. Jestliže se však dešifrace vnitřního, navenek zahaleného smyslu špičkových děl středověkého maliřství a sochařství často vymykají verifikaci soudobými prameny, pak ještě větší nebezpečí tohoto druhu hrozí adaptacím ikonologické analýzy na sériové výtvořky uměleckého řemesla. Na první pohled by se mohlo dokonce zdát, že kryptomluva vyobrazení na kachlech byla v rozporu s jejich prodejností na trhu. Tato námitka však nebere v potaz jednak individuální zakázky, jednak společný hodnotový kodex širšího konfesního společenství, jakým např. bylo kališnické měšťanstvo královských měst. Příkladně pozdně gotické kachle s motivem vlka jako falešného kazatele, jimž se dostalo subtilního ikonologického rozboru (Smetánka 1983), svou tajuplnou a přitom zjevnou alegoričností lákaly dosazovat za zvířecí figury konkrétní současníky. Tajenky tohoto druhu měnily postupem času svou konkrétní náplň, neboť vždy se vyskytovali falešní proroci ve vlčím rouše, jimž se dařilo svést prostoduché husičky (k těmto konkretizacím srov. Šmahel 1984, 479—481).

Někdy je obtížné nalézt klíč k interpretaci samotného zobrazeného výjevu. Rozborem motivu dvou ryb polykajících odspodu korunovanou ženskou polopostavu (srov. mj. Richterová 1982, tab. 51:1) vyšlo například najevo, že mohlo jít o spojení atributů proroka Jonáše a královny ze Sáby (podle Petráňové 1984, 164—170). Evokace Jonášových znamení Matějem z Janova a Janem Želivským zdály by se tomu nasvědčovat, pouze však za předpokladu, že by bohovědné spekulace sestoupily z kazatelen do hrncířských dílen. Proč by tomu tak někdy nemohlo být, když ještě před nástupem renesančního dekoru (ke změnám ikonografie stručně Hazlbauer—Špaček 1986, 151—155) sebevědomí hrncířů vzrostlo natolik, že začali označovat své výrobky vlastním jménem. Zmíněný již Kubice, který vytvořil formu kachle s protipapežským ostnem, zřejmě vyjádřil i vlastní postoj, neboť jinak by neměl důvod své jméno zveřejnit. Řadu nejasností kolem jmen na římsových korunních kachlech i kolem údajně podřadného společenského postavení hrncířů odstranila bystrá analýza, jež se opřela o svědectví písemných pramenů (Žegklitz 1987). Čtyři ze šesti dosud doložených jmen se podařilo identifikovat. Tvůrci kachlových kamen vystoupili z anonymity a dali tak najevo, že jejich dílo není pouhým řemeslem. Je ovšem třeba dodat, že mnohem dříve tak již učinili a k svému dílu se hlásili výrobci zvonů (Flodr 1973, 145).

Ani ve stručném přehledu nelze bez vděčné zmínky pominout pozoruhodné výsledky, jimiž historická archeologie obohatila poznatky o památkách naší románské a gotické architektury (více k tomu Durdík—Klápště—Sommer 1986 a Měřinský 1986). Některé ze sakrálních objektů, které nás v souvislosti s tématem zajímají především, dokonce objevila, například románský kostelík sv. Jiljí v Libici nad Doubravou (Škabrada—Smetánka 1975), u jiných zjistila starší stavební fáze (srov. např. Krump-hanzlová 1974, 35—36). Namnoze tu jde o širokou interdisciplinární spolupráci zahrnující stavebně architektonické průzkumy a umělecko-historické rozbory. Komplex hmotných památek životního stylu i duchovní kultury českého středověku přesahuje vymezený rozsah příspěvku, a proto se v závěru omezím na připomenutí několika dílčích, v našich poměrech více méně ojedinělých archeologických sond či objevů. Mnohaleté

výzkumy kartouzy v Dolanech u Olomouce odkryly např. pozůstatky šesti oltářů které umožňovaly v souladu s řádovými předpisy současnou celebraci více členů konventu (Burian 1983). Hodně vzruchu před lety vzbudil výzkum na staveništi olomouckého Prioru jehož výsledky pak předčily všechna očekávání. Kromě dílčích poznatků o stavební dispozici školy u sv. Mořice výzkum na poslední chvíli zachránil školní předměty a pomůcky, kterých je v evropských sbírkách poskrovnu (zatím jen Bláha 1975, 284, srov. Alltag 1975, 172, obr. 217). Konečně třetí objev, rovněž z Moravy, nás takřka symbolicky zavádí do raného stadia historické archeologie, třebaže svou obsahovou náplní již přesahoval ze středověku do novověku. Mimořádný nález více než dvou tisíc tiskařských liter osmi různých velikostí korunoval historicko-archeologický průzkum tvrže a kostela v Kralicích nad Oslavou, odkud vzešly památné výtisky bratrské bible (Fialová 1958). Pokud je mi známo, funkce 487 zde nalezených bronzových špendlíků dosud nebyla objasněna.

Archeologie středověku má stále ještě před sebou mnoho nevyřešených úkolů i slibných perspektiv. Přáním dalších úspěchů ve prospěch celé československé medievistiky dovoluji si toto retrospektivní klasobraní z „druhého břehu“ společného dějinného poznání zakončit.

Záměrně jsem upustil od odkazů na speciální historickou literaturu, neboť rozsah příspěvku by tím neúměrně narostl. Vzhledem k ohlášenému referátu o výsledcích archeologických výzkumů středověkých klášterů a sakrálních budov jsem tuto závažnou tematiku zmínil jen okrajově. Jak ani jinak nebylo možné, zčásti se můj výklad překryl se systematicky utříděným přehledem Z. Měchurové. Z tohoto důvodu jsem nepovažoval za potřebné dále rozšiřovat odkazový aparát. Ještě během konference jsem se od řady kolegů a kolegyně dozvěděl nemálo cenných informací, doplňků a připomínek, za něž srdečně děkuji. Pokud jsem na ně nereagoval, stane se tak případně později po otištění příslušných studií a nálezových zpráv.

Literatura

- ADAMOVIÁ, K. 1971: Za systematické rozvíjení československé právní archeologie. Právněhistorické studie 16, 255—268.
- ALLTAG 1985: Alltag im Spätmittelalter. Hrsg. von H. Kühnel mit Beiträgen von H. Hundsbichler, G. Jaritz, H. Kühnel, E. Vavra, 2. vyd. Graz—Wien—Köln.
- ARIÈS, Ph. 1975: Essais sur l'histoire de la mort en Occident du Moyen Age à nos jours. Paris.
- BLÁHA, J. 1970: Zjišťovací výzkum na hradě Šternberku a některé problémy keramiky vrcholného středověku na jihozápadní Moravě. Příloha VVM 22, č. 3, 5—36.
- 1975: Předběžná zpráva o výsledcích archeologického výzkumu na staveništi obchodního domu Prior v Olomouci v roce 1973. AR 27, 283—285.
- BLAJEROVÁ, M. 1987: Pohled antropologa na obyvatelstvo Prahy a Čech v raném a vrcholném středověku. Documenta Pragensia 7—1, 8—29.
- BURIAN, V. 1983: Altarologické poznatky z výzkumu kartouzy v Dolanech u Olomouce. Zprávy KVMO, č. 226, 1—16.
- 1988: Kostařské výrobky v nálezech z hradu Tepence a dolanské kartouzy. In: Rodná země, Brno 1988, 305—308.
- ČECHURA, J. 1982: Sión a Kunětická Hora: hrady husitské revoluce? HT 5, 1982, 153—163.
- ČERMÁK, K. 1897: Hrnčíři v Čáslavi a jejich památky. PA 17, sl. 213—224.
- ČUMLIVSKI, D. 1976: Diví muži jako štítonoši na pečeti Těmy (II) z Koldic ze 17. III. 1368. Umění 24, 1976, 370—373.
- DENKSTEIN, V. 1982: Raně gotická stříbrná šachová figurka z Kutné Hory. ČNM 151, 17—29.
- DURDÍK, T. 1983: Hospodářské objekty a doklady výroby na hradech v povodí Beřounky a severním Podbrdsku. AH 8, 471—478.
- 1988: „Hromový klín“ z hradu Křivoklátu. In: Sborník Kruhu přátel Muzea hl. města Prahy 1, 189—193.

- DURDÍK, T.—HOLEČEK, J. 1976: Signovaný kachel z hradu Rábí. AR 28, 433—435.
- DURDÍK, T.—KLÁPŠTĚ, J.—SOMMER, P. 1986: Archeologie a architektura. AH 11, AH 11, 11—24.
- EMLER, FRE III: Johannis Neplachonis, abbatis Opatovicensis, Chronicon, in Fontes rerum bohemicarum III. Praha 1882, ed. J. Emler.
- ENDREI, W. 1986: Spiele und Unterhaltug im alten Europa. Budapest 1986.
- FIALOVÁ, V. 1958: Historicko-archeologický výzkum tvrze a kostela v Kralicích n. O. v r. 1957. ČMorM-VS 43, 67—80.
- FLODR, M. 1973: Nápisy na středověkých zvonech, SPFFBU C 20, 143—157.
- GRAUS, F. 1989: Goldenes Zeitalter, Zeitschelte und Lob der guten alten Zeiten. Zu nostalgischen Strömungen im Spätmittelalter. In: Idee, Gestalt, Geschichte, Festschrift Klaus von See, Ödense 1989, 187—222.
- HAZLBAUER, Z. 1983: Jednoduché obytné stavby v ikonografii českých gotických reliéfních kachlů. ArchPr 4, 263—275.
- HAZLBAUER, Z.—ŠPAČEK, J. 1986: Poznámky k výrobě reliéfních renesančních kachlů s přihlédnutím k nálezům ve středním Polabí. ČNM 155, 146—165.
- HEJNIC, J. 1961: Dvě nápisné památky z doby husitské. SNM A-15, 235—256.
- HLOBIL, I., 1976: Zajímavá pozdněgotická plastika z terakoty nalezená v Olomouci. VVM 38, 295—298.
- HOLČÍK, Š. 1978: Středověké kachliarstvo. Bratislava 1978.
- HRDLÍČKA, L.—RICHTER, M. 1974: Slovanské a středověké osídlení Oškobrhu u Poděbrad. PA 65, 111—184.
- CHARVÁTOVÁ, K.—VALENTOVÁ, J.—CHARVÁT, P. 1985: Sídliště 13. století mezi Malínem a Novými Dvory, o. Kutná Hora. PA 76, 101—167.
- JANSKÁ, E. 1963: Archeologický výzkum hradu Sión. AR 15, 224—247.
- KAISER, V. 1979: Gotické kachle z hradu Kyšperka. In: Ústecký sborník historický 1979, 45—59.
- KAŠIČKA, F.—NECHVÁTAL, B. 1983: Radomyšl — proměny městečka. Strakonice. Katalog 1915: Katalog výstavy na pětistoletou paměť úmrtí M. Jana Husi. Sestavili K. Chytil a V. Novotný, Praha.
- Katalog 1924: Katalog výstavy na paměť Jana Žižky z Trocnova. Redigoval V. Novotný, Praha.
- KAVÁN, J. 1964: Problematika datování a funkce některých výrobků z kostí a parohu u Slovanů na základě nálezů na Sekance u Davle. In: Vznik a počátky Slovanů V, Praha, 217—235.
- 1975: Hrací kámen z Libice nad Cidlinou. PA 66, 438—449.
- KOLÁR, J. 1982: K transformaci středověkého žánrového systému v literatuře husitské doby. HT 5, 133—144.
- KOUBA, J. 1966: Středověké kachle s husitskými bojovníky. ČNM 135, 25—34.
- KOUDELKA, J. 1911: Ukázky starého kamnářství z Bydžovska. ČSPSČ 19, 98—108.
- KOUREIL, P.—ŽÁČEK, R. 1981: Příspěvek k dějinám hradu Hukvaldy na severní Moravě. AH 6, 253—270.
- KRÁL, K. 1981: K husitské tradici na Ústecku. HT 4, 158—162.
- KRÁSA, J. 1971: Rukopisy Václava IV. Praha.
- KRUMPHANZLOVÁ, Z. 1961: K otázce vampyrismu na slovanských pohřebištích. PA 52, 544—549.
- 1964: Zvláštnosti ritu na slovanských pohřebištích v Čechách. In: Vznik a počátky Slovanů V. Praha, 177—215.
- 1971: Počátky křesťanství ve světle archeologických pramenů. PA 62, 406—456.
- 1974: Chronologie pohřebního inventáře vesnických hřbitovů 9.—11. věku v Čechách. PA 65, 34—110.
- MAISEL, W. 1989: Archeologia prawna Europy. Warszawa—Poznań.
- MATĚJKA, B. 1898—1899: Kamna z pol. 15. stol. s vyobrazením husitských bojovníků a jejich vozů. PA 18, 259—263.
- MĚCHUROVÁ, Z. 1988: Drobná středověká plastika ze zaniklé středověké osady Kohnůvky (okr. Vyškov). VVM 40, 76—79.
- 1988a: Drobná středověká plastika ve sbírkách Moravského muzea v Brně. ČMM 73, 71—78.
- MĚŘÍNSKÝ, Z. 1986: Podíl archeologie na výzkumu středověké architektury 11. až 1. poloviny 16. století na Moravě a ve Slezsku. AH 11, 25—38.
- 1988: Kosočtverečné olověné křížky a jejich chronologické postavení v rámci hmotné kultury střední doby hradištní. In: Rodná země, Brno 1988, 122—145.
- MICHNA, P. 1972: Příspěvek historické archeologie k dějinám tzv. „královského domu“ v Brně. VVM 24, 264—271.
- 1981: Gotická kachlová kamna z hradu Melic na Vyškovsku. AH 6, 333—360.

- 1988: Pozdně středověký závěs na klíče z Olomouce. *AH* 13, 605—612.
- NECHVÁTAL, B. 1967: Vampyrismus na pohřebišti v Radomyšli. *AR* 19, 478—489.
- 1976: Středověká studna v Plzni — Solní ulice. *Archeologické studijní materiály* 12, Praha.
- 1979: Frühmittelalterliche Reliquienkreuze aus Böhmen. *PA* 70, 213—251.
- 1985: Náhrobky na mladohradištním pohřebišti v Radomyšli u Strakoníc. *AH* 10, 439—451.
- 1988: Středověké dlaždice v jižních Čechách. *AH* 13, 575—604.
- NEKUDA, V.—REICHERTOVÁ, K. 1968: Středověká keramika v Čechách a na Moravě. Brno.
- PETRAŇ, J. 1985: Úvahy o historii kultury a jejích metodách. In: *Dějiny hmotné kultury I*. Praha, 16—107.
- PETRAŇOVÁ, L. 1984: Ikonografie domovních znamení staré Prahy a reliéfy komorových kachlů. *ArchPrag* 5—1, 159—172.
- POJSL, M. 1985: Středověké sepulkrální památky bývalého cisterciáckého kláštera na Velehradě. *AH* 10, 423—438.
- POSPÍŠILOVÁ, A. 1978: Nález středověkých kachlů ve Volotěži u Kouřimi. In: *Práce muzea vesnice 4, Regionální muzeum Kolín*, 15—26.
- RADOMĚŘSKÝ, P. 1962: O hoře Blaníku, kterou jsou Táboři osadili. *ČNM* 131, 4—13.
- 1964: Nejstarší dějiny Louňovic pod Blaníkem I. *ČNM* 133, 67—90.
- RICHTER, M. 1978—1979: Středověká keramika ze Sezimova Ústí. Katalog výstavy v Alšově jihočeské galerii v Hluboké nad Vltavou, červen až září 1978 a 1979. České Budějovice.
- 1982: Hradištko u Davle, městečko ostrovského kláštera. Praha (*Monumenta archaeologica XX*).
- 1988: Život na předměstí Sezimova Ústí. In: *Dějiny Tábora I—1. České Budějovice*, 108—116.
- RICHTEROVÁ, J. 1982: Středověké kachle. Praha.
- 1983: Pražské středověké hrací kostky a kameny. *ArchPrag* 4, 201—223.
- SEDLÁČEK, A. 1934: Hrady, zámky a tvrze Království českého, díl VII. Písecko, 2. vyd., Praha.
- SLIVKA, M. 1983: Výrobky z kostí a parohu na Slovensku z obdobia stredoveku. *AH* 8, 327—346.
- Slova a dějiny. Pod vedením I. Němce zpracoval autorský kolektiv Staročeského slovníku za přispění externích spolupracovníků. Praha 1980.
- SMETANA, J.—GABRIEL, F. 1988: Středověké kachle z hradu Helfenburku, *AH* 13, 545—560.
- SMETÁNKA, Z. 1961: K problematice drobné hrncířské plastiky. *Sborník ČSSA při ČSAV* 1, 106—110.
- 1968: Technologie výroby českých kachlů od počátku 14. do počátku 16. století. *PA* 59, 543—578.
- 1969: K morfologii českých středověkých kachlů. *PA* 60, 228—265.
- 1983: Ad lupum predicantem. Reliéf pozdně gotického kachle jako historický pramen. *AR* 35, 316—326.
- 1983a: K počátkům výroby komorových kachlů v Čechách. *AH* 8, 145—154.
- 1987: Hledání zmizelého věku. *Sondy do středověkých Čech*, Praha.
- 1988: Život středověké vesnice. *Zaniklá Svídna*. Praha.
- 1988a: Stopa magického jednání na pohřebišti za jízdnou Pražského hradu. *Předběžná zpráva*. In: *Sborník Kruhu přátel Muzea hl. města Prahy* 1, 47—55.
- SMETÁNKA, Z.—ZYKOVÁ, B. 1969: Nález hliněné plastiky konička z Klatov. *AR* 21, 242.
- ŠKABRADA, J.—SMETÁNKA, Z. 1975: Neznámý románský kostel na libické cestě (Příspěvek k povrchovému průzkumu raně středověké vesnice). *AR* 27, 178—181.
- ŠMAHEL, F. 1984: Recenze studie Z. Smetánky *Ad lupum predicantem*. *HT* 6—7, 479—481.
- 1988: *Dějiny Tábora I—1. České Budějovice*. 2.—4. kap.
- 1989: Silnější než víra: magie, pověry a kouzla husitského věku. *SVPP* 29 (v tisku).
- ŠPAČEK, J. 1971: Slovanské pohřebiště s projevy vampyrismu z Čelákovic. *ČNM* 140, 190—217.
- ŠPAČEK, L. 1971a: Les émaux limousins médiévaux en Tchécoslovaquie. *Bulletin de la Société Archéologique et historique du Limousin*, 98, 173—185.
- ŠTIKOVÁ, E. 1958: Středověké kachle z Karmelitské ulice čp. 529 na Malé Straně. In: *Pražskou minulostí II*. Praha, 30—35.

- ŠVEHLA, J. 1911: Nádoby s nápisy z Ústí Sezimova a Kozího Hrádku. ČSPSC 19, 9—14.
- 1914: Nádobka s písní Husovou. Jihočeský kraj V, 394—396.
- UNGER, J. a kolektiv 1980: Pohořelice-Klásterka. Pravěké sídliště, slovanská osada a zaniklá středověká ves. Studie Archeologického ústavu ČSAV v Brně VIII-2.
- UNGER, J. 1984: Středověké votivní předměty z Mušova (výzkum 1977—1979). Sbírký Regionálního muzea v Mikulově, Mikulov a Břeclav.
- 1985: Hmotná kultura středověké šlechty v archeologických pramenech. AH 10, 323—329.
- VÁŇA, Z. 1985: K současnému stavu studie slovanského pohanství. PA 76, 228—245.
- VÁŇOVÁ, L. 1983: Středověké kachle z Benešova. SVPP 24.
- VOTOČEK, O. 1960: Husitský kachel z litoměřické rezervace. ZPP 20, 165—166.
- Výbor 1957: Výbor z české literatury od počátků po dobu Husovu. K vydání připravili B. Havránek, J. Hrabák a spolupracovníci, Praha.
- WOLLMAN, F. 1921—1925: Vampyrické pověsti v oblasti středoevropské. Národopisný věstník československý 14/1, s. 1—16, 14/2, s. 1—57, 15/1, s. 1—58, 16, s. 6—96, 133—149 a 18, s. 133—161.
- ŽEGKLITZ, J. 1987: Pozdně gotické kachle se jmény hrnčírů. AR 39, 655—671.

Zusammenfassung

Archäologische Belege der mittelalterlichen Geisteskultur

Die tschechoslowakische Archäologie des Mittelalters hat schon zahlreiche und wichtige Ergebnisse erreicht, die mit ihrem interdisziplinären Übergreifen die allgemeine Mediävistik in immer höheren Maß bereichern. Es handelt sich nicht nur um die bereits traditionellen Untersuchungen der Besiedlung, der landwirtschaftlichen und handwerklichen Produktion und die vielfachen Formen der materiellen Kultur, sondern neustens auch um spezifische Reflexe mancher Äußerungen der Bildung und des geistigen Lebens in Quellen archäologischen Charakters. Die Historiker lernen erst diese Belege richtig auszuwerten und zu interpretieren. Immerhin bringt bereits ihre anfängliche Evidenz eine Reihe von Anregungen und Fragen ans Licht, mit denen sich die Spezialforschung auszugleichen haben wird.

Das erste Untersuchungsfeld, auf dem die Archäologie des Mittelalters ihre Methoden und Erkenntnismöglichkeiten beglaubigt, war die Zeit vom Beginn der slawischen Besiedlung bis zum Untergang Großmährens. Dank bisher unausgeschöpften materiellen Quellen hilft die Archäologie vor allem das Phänomen des Heidentums als Substrat der Geisteskultur der vorchristlichen Ära aufzuklären. Eines der bemerkenswertesten Phänomene war in dieser Hinsicht der Vampirismus, dessen Überreste man an manchen Grabstätten noch im 12. Jahrhundert finden kann. Die verspätete „innere“ Christianisierung belegen auch weitere archäologische Belege von Amuletten und magischen Praktiken. In manchen Fällen erschwert jedoch die Mehrschichtigkeit der Bedeutung archäologischer Relikte eine eindeutige Interpretation. Relativ selten, dafür mit ihrem Alter umso wertvoller sind Belege von Votiv-Gegenständen und Wallfahrts-Abzeichen, die nebst den Inschriften auf geläufiger Tischkeramik und kleinen Figuralplastiken der Heiligen die bisherigen Kenntnisse der sogenannten Volksreligiosität erweitern.

Dank archäologischen Untersuchungen haben gekünstelte Theorien ihre Berechtigung verloren, die eine liebevolle Beziehung der mittelalterlichen Population zu den Kindern bestreiten. An Püppchen, Pferdchen und anderem Spielzeug aus gebranntem Ton, Knochen und Holz freuten sich die Kinder der Adligen und ihrer Untertanen, der städtischen Patrizier und armen Handwerker. Das gilt auch für manche Spiele und Unterhaltungen der Erwachsenen, die sich nicht nur auf Burgen und in Städten, sondern auch im ländlichen Milieu nachweisen lassen. Eine wahre Schule der Interpretationskunst tschechischer Archäologen waren und bleiben die bildnerische Motive auf Kammerkacheln. Von der bloßen ikonographischen Evidenz sind manche Forscher bereits zu anspruchsvollen System- und teilweise auch Ikonologie-Analysen fortgeschritten.

Abschließend würdigt der Autor einzigartige Untersuchungen (Kartause in Dolany, Schule bei St. Mořic in Olomouc, Druckerei in Kralice nad Oslavou) und erinnert kurz an die breite zwischenfachliche Zusammenarbeit bei Untersuchungen mittelalterlicher Kirchenarchitekturen.

